

Sławomir Józwiak

Przekształcenia administracyjne na południowo-wschodnich rubieżach państwa krzyżackiego w latach czterdziestych XIV wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 3-15

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY i MATERIAŁY

Sławomir Józwiak

Przekształcenia administracyjne na południowo-wschodnich rubieżach państwa krzyżackiego w latach czterdziestych XIV wieku

W początku XIV w. Zakon Krzyżacki poważnie wzmocnił swoją pozycję polityczną w regionie Bałtyku. Rezultatem ekspansji prowadzonej w kierunku zachodnim było zbrojne zajęcie Pomorza Gdańskiego (1308—1309) oraz wykupienie ziemi michałowskiej (1317), słupskiej i bytowskiej (1329). Wojna z Polską (1327—1332), zakończona pokojem zawartym w Kaliszu (1343), udowodniła, że państwo zakonne dysponowało bardzo solidnymi podstawami militarnymi i gospodarczymi, umożliwiającymi mu stawienie czoła jednocześnie nawet dwóm przeciwnikom. Co więcej, Krzyżacy, angażując swoje siły w kierunkach zachodnim i południowym, i walcząc z powodzeniem o zachowanie bądź powiększenie tamtejszych nabytków terytorialnych, ani na moment nie zaprzestali ekspansji na wschód na ziemie litewskie. Tam upatrywali możliwości dalszego rozszerzenia granic państwa zakonnego.

Począwszy od lat dwudziestych XIV w. Krzyżacy wyraźnie ożywili działalność osadniczą we wschodnich obszarach Prus, która szła w parze z ich umacnianiem militarnym i porządkowaniem administracyjnym. W 1325 r. założyli warownię w Gierdawach (Gerdauen) i Barcianach (Barten)¹. W następnym roku (1326) komtur bałgijski Dietrich von Altenburg kazał zbudować zamek w Sątocznie (Leunenburg) i lokował miasto obok warowni w Bartoszycach (Bartenstein)². Być może już w 1329 r. Krzyżacy założyli gród w Kętrzynie (Rastenburg), nie jest to jednak pewne³. Wreszcie w 1335 r. na terytoriach podległych władzy komtura królewieckiego powstała warownia w Węgorzewie (Angerburg), a w 1337 r. — w Wystruci (Insterburg)⁴. Najpóźniej również w drugiej połowie lat trzydziestych XIV w. założono gród w Giżycku (Lötzen). W każdym razie tamtejszy prokurator („frater Erwynus provisor in Lezcen”) pojawił się w dokumencie nadania przez komtura pokarmińskiego Heinricha von Ebleiben dwóch i pół łana w Kiemławkach Wielkich (Gr. Kämllack — 8 km na północny zachód od Kętrzyna) dla dwóch wolnych Prusów

1 Petri de Dusburg, *Chronica terre Prussie*, hrsg. v. M. Töppen, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. I, Leipzig 1861 (dalej: Dusburg), ss. 192—193; *Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie*, hrsg. v. M. Töppen (dalej: Epitome), w: *ibidem*, s. 280; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 101.

2 Dusburg, s. 194; Epitome, s. 280; K. Kasiske, *op. cit.*, ss. 101—102. W 1326 r. doszło również do wyodrębnienia granic rozdzielających położone na wschodzie puszczańskie obszary podporządkowane bezpośrednio Zakonowi od dóbr podległych władzy biskupa warmińskiego, co w rezultacie pozwoliło Krzyżakom ustalić zasięg terytorialny trzech leżących w sąsiedztwie komturstw: królewieckiego, pokarmińskiego i bałgijskiego — por. K. Kasiske, *op. cit.*, s. 102.

3 Tę datę przyjmowano w literaturze przedmiotu. Nie zachowały się jednak żadne przekazy źródłowe, które mogłyby ją potwierdzić — por. K. Kasiske, *op. cit.*, s. 101.

4 Epitome, ss. 280—281; K. Kasiske, *op. cit.*, s. 103.

Sambure i Surwange, wydanym 12 marca 1340 r. w Barcianach⁵. Przed tą datą musiał więc nastąpić podział ziemi Galindów na obszarze Wielkich Jezior Mazurskich między ośrodki komturskie w Królewcu (któremu podlegało Węgorzewo) i Pokarminie (któremu podporządkowane było Giżycko), znany z nie datowanego dokumentu przypadającego na czasy sprawowania urzędu wielkiego mistrza przez Dietricha von Altenburg (1335—1341)⁶. Efektem zakładania nowych ośrodków administracyjnych, w ramach istniejących na omawianym obszarze komturstw: królewieckiego, pokarmińskiego i bałgijskiego, było powoływanie do życia nowych funkcji urzędniczych. Oprócz wspomnianego już prokuratora giżyckiego (podległego komturowi pokarmińskiemu), w źródłach dokumentowych pojawili się urzędnicy tej rangi w: Bartoszycach — pierwsza wzmianka pod rokiem 1335⁷, Pruskiej Hławce (Preussisch Eylau) — 1339⁸ i Kętrzynie — 1342⁹ — wszyscy podlegli komturowi bałgijskiemu oraz prokurator w Wystruci — 1339 r. — podporządkowany komturowi królewieckiemu¹⁰.

Objęcie godności wielkiego mistrza przez Ludolfa Königa (6 stycznia 1342 r.)¹¹ przyniosło wprowadzenie nowego podziału administracyjnego wschodnich obszarów państwa krzyżackiego, którego efektem było wykreowanie dwóch nowych komturstw z siedzibami w Wystruci i Sątocznie. Pierwsze z nich założono najprawdopodobniej już na przełomie 1342 i 1343 r. W każdym razie nowy komtur Eckhard Kulling, na mocy dokumentu wydanego 23 kwietnia 1343 r. w Welawie (Wehlau), przeprowadził lokację wsi Stobingen (Liwny — Rosja; 6 km na północ od Welawy) na prawie chełmińskim¹². Druga jednostka administracyjna wydzielona na omawianym obszarze — komturstwo sątoczeńskie — powstała nieco później. Gdy w kwietniu 1343 r. na wyspie Ozylii (w granicach dzisiejszej Estonii) ponownie rozgorzało powstanie Estów, wielki mistrz Ludolf König, na prośbę mistrza inflanckiego Burcharda von Dreinleven, wysłał z pomocą korpus ekspedycyjny z ziemi chełmińskiej, dowodzony najprawdopodobniej przez ówczesnego komtura brodnickiego Henryka Duse-

5 *Preussisches Urkundenbuch*, hrsg. v. R. Philippi i in., Königsberg-Marburg 1882–1986 (dalej: Pr. Ub.), Bd. III, Th. 1, nr 292. Por. G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku — starostwo leckie (giżyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996, s. 11.

6 Pr. Ub. III/1, nr 419.

7 „Frater Albertus provisor in Bartenstein” — Pr. Ub. III/1, nr 37, 81.

8 „Frater Albertus provisor domus Ylavie” — Pr. Ub. III/1, nr 252. W liście świadków dokumentu wydanego 1 VIII 1337 r. przez komtura bałgijskiego Henryka von der Mauer pojawił się „frater Pecold provisor de Bladie” — Pr. Ub. III/1, nr 121. Wydawcy tego dokumentu uznali, że chodzi tu o miejscowość Bładiu (Piaüdoroznoje — Rosja; 23 km na północny wschód od Braniewa). Nie jest to jednak do końca pewne. Mogłoby tu wystąpić zniekształcenie nazwy „Eylau” (Hławka Pruska). Wszak prokurator „de Bladie” nie występował w źródłach ani przedtem ani potem, natomiast urzędników w Hławce wzmiankowano stale począwszy od lat trzydziestych XIV w. Mogło jednak również dojść do wykreowania urzędu prokuratorowskiego w Bładiu i jego szybkiej likwidacji. Warto bowiem zwrócić uwagę na to, że pierwszy „provisor de Bladie” miał na imię Pecold, tak samo, jak pierwszy wzmiankowany w źródłach prokurator w Kętrzynie („frater Pecoldus de Curwicz provisor in Rastenburg” — Pr. Ub. III/1, nr 441). Gdyby założyć, że była to jedna i ta sama osoba, można by sugerować, że likwidacja urzędu w Bładiu byłaby następstwem wykreowania nowego — w Kętrzynie.

9 „Frater Pecoldus de Curwicz provisor in Rastenburg” — Pr. Ub. III/1, nr 441.

10 „Heroldus provisor in Insürburg” — Pr. Ub. III/1, nr 241.

11 Na temat kariery Ludolfa Königa w Zakonie Krzyżackim por.: S. Józwiak, *Rezygnacje z kariery wysokich hierarchów Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1998, nr 1, s. 29. 12 Pr. Ub. III/2, nr 560.

mera¹³. Zachował się dokument wydany 14 maja 1343 r. w Pokarminie, którego treść pozwala dokładniej uściślić czas i uczestników tej wyprawy. Na jego mocy wielki mistrz Ludolf König nadał niejakiemu Stenyaude, Tustimowi i Slowotowi trzecią część dóbr położonych w miejscowości Cawern (dzisiaj nie istniejąca, leżała w odległości około 20 km na południowy zachód od Królewca). Wśród świadków wymieniono m.in. również administratorów zakonnych z ziemi chełmińskiej: „Hinricus Thusmer commendator in Strosberg —, Johannes Nothaft commendator in Birglaw, Fridericus de Rynstein commendator in Aldin Huse”¹⁴. Prawdopodobnie to właśnie wtedy wykreowano nowe komturstwo z siedzibą w Sątocznie. W każdym razie w dokumencie wydanym nieco ponad miesiąc później (22 czerwca 1343 r.) w Kreutzburgu (Sławskoje — Rosja; miejscowość położona w odległości 21 km na południowy zachód od Królewca) przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa, nadającym niejakiemu Kunarwo trzy radła ziemi w miejscowości Kwiedzina (Qweden — położona w odległości 7 km na południowy wschód od Kętrzyna), w liście świadków pojawił się „Heroldus commendator in Lunenburg”¹⁵.

Dlaczego właśnie na przełomie 1342 i 1343 r. władze Zakonu Krzyżackiego zdecydowały się założyć dwa nowe komturstwa na wschodnich rubieżach państwa? Wiązało się to niewątpliwie z przygotowywaną nową fazą ekspansji terytorialnej w kierunku Litwy i Żmudzi. Począwszy od połowy lat dwudziestych XIV w. Krzyżacy umacniali zdobyte przez nich dotychczas wschodnie obszary poprzez budowę nowych warowni i organizację osadnictwa, ale nie prowadzili działań ofensywnych, mając do rozwiązania szereg problemów politycznych w zachodnich granicach swojego państwa. Utworzenie dwóch nowych komturstw z siedzibami umiejscowionymi w głębi terytoriów pruskich (a nie w oparciu o wybrzeża Bałtyku czy Niemen, tak jak to było w przypadku Królewca, Bałgi, Pokarmina czy Ragnety) wskazuje wyraźnie na rozpoczęcie nowego etapu w polityce wschodniej Zakonu Krzyżackiego¹⁶. Poprzez to posunięcie starano się ująć w ramy organizacji administracyjnej obszary puszczańskie, które dotychczas podlegały ośrodkom komturskim z siedzibami położonymi nad Bałtykiem, co z pewnością nie ułatwiałoby prowadzonej akcji osadniczej. Warto by zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt zakładania nowych komturstw na wschodnich rubieżach państwa zakonnego. W kronice dziekana

13 Kronikarz krzyżacki Wigand z Marburga podał, że spośród urzędników zakonnych z ziemi chełmińskiej w wyprawie tej wzięli udział komturzy: Henryk Dusemer — brodnicki, Jan Nothaft — bierzgłowski i nie wymieniony z imienia komtur pokrzywieński — *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. v. T. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. II, Leipzig 1863 (dalej: Wigand), ss. 503—504.

14 Handfestensammlung Brandenburg, Niedersächsische Landesbibliothek Hannover, Ms XIX, 1083 (dalej: HBH), k. 103v—104. Dokument ten był dotychczas nie znany badaczom. Jego treść pozwala rzucić nowe światło na omawianą wyprawę. Przede wszystkim wynika z niego, że została ona zorganizowana bardzo szybko, skoro powstanie na Ozylii wybuchło w kwietniu 1343 (Wigand, ss. 502—503), a korpus ekspedycyjny z ziemi chełmińskiej, skierowany do pomocy w jego tłumieniu, znalazł się w Pokarminie już 14 V 1343 r. To pozwalałoby zaś wnosić, że armia ta wkroczyła do Inflant szybciej niż we wrześniu tego roku, którą to datę sugerował wydawca dzieła Wiganda z Marburga — T. Hirsch (por. Wigand, s. 503). Ponadto, jak wynika z dokumentu z 14 V 1343 r., w omawianej wyprawie wzięł również udział komtur starogrodzki Fryderyk von Rynstejn. Jak dotychczas dla tego okresu nieznanym był z imienia żaden administrator zakonny w Starogrodzie.

15 HBH, k. 98v.

16 Tego aspektu przygotowań Zakonu Krzyżackiego do ekspansji na wschód począwszy od 1343 r. nie uwzględnił w swojej pracy H. Łowmiański, *Agresja zakonu krzyżackiego na Litwę w wiekach XII—XIV*, Przegląd Historyczny, 1954, 45, z. 2—3, s. 356.

warمیńskiego Jana Plastwiga, pochodzącej z połowy XV w., znalazło się ciekawe stwierdzenie na temat krzyżackich przekształceń administracyjnych przeprowadzanych na omawianych obszarach w latach czterdziestych XIV w.: „item postquam castra Hannesburg, Rastenburg aedificata fuerunt et conventus locatus in castro Lunenburg, his lacubus et terris circumiacentibus succesive de anno in annum spoliata fuit ecclesia supradicta [*biskupstwo warمیńskie — S. J.*] a principio suae foundationis pacifice possessis”¹⁷. Z przekazu wynikałoby, że Krzyżacy w latach czterdziestych XIV w. (tworząc m.in. komturstwo w Sątocznie) zapoczątkowali politykę mającą na celu uszczuplenie posiadłości terytorialnych biskupstwa warمیńskiego. Nieprzypadkiem działalność ta zbiegłaby się w czasie z wykreowaniem nowych jednostek administracyjnych i rozpoczęciem kolejnej fazy ekspansji w kierunku wschodnim.

Z jakich terytoriów wydzielono obszary podporządkowane komturstwu w Wystruci i Sątocznie? Jeśli chodzi o pierwsze z nich, podlegały mu terytoria wchodzące wcześniej w całości w skład komturstwa królewieckiego. Na podstawie dokumentów wystawianych przez administratorów wystruckich w okresie istnienia tamtejszego komturstwa (między 1342/3—1347 r.) można pokusić się o zrekonstruowanie jego zachodnich granic. Przebiegały one najprawdopodobniej wzdłuż rzeki Łyny, następnie z biegiem Pregoly aż do Tapiawy (Tapiau), skąd w górę rzeki Deime dochodziły do południowych granic komturstwa ragneckiego¹⁸. Na południu granice tej jednostki administracyjnej

17 Johannes Plastwici Decani Warmiensis, *Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium*, hrsg. v. C. P. Woelky, w: *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Bd. I, Braunsberg 1866, s. 66, 29.

18 Na mocy dokumentu z 23 IV 1343 r. wystawionego w Welawie komtur wystrucki Eckhard Kulling nadał wsi Stobingen (Liwny – Rosja; położona w odległości 6 km na północ od Welawy) przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim – Pr. Ub. III/2, nr 560. Ten sam 9 IX 1343 r. przekazał niejakiemu Janowi, Henrykowi i Albertowi 11 1/2 łana i 5 3/4 morgi w miejscowości Ripkeim (dzisiejsza północna dzielnica Welawy) jako dobra służebne – Pr. Ub. III/2, nr 598. Ten również komtur na mocy dokumentu wydanego 22 IX 1343 r. nadał niejakiemu Henrykowi Lauterbach młyn w Kolm (dzisiaj miejscowość ta nie istnieje, położona była w odległości 4 km na północny wschód od Welawy), z którego czynsz w wysokości 5 grzywien zostałby podwojony, gdyby właścicielowi, po zbudowaniu tamy koło miejscowości Weissensee (dzisiaj nie istniejąca, położona była w odległości około 8 km na północny wschód od Welawy), udało się uruchomić drugie młyńskie koło – Pr. Ub. III/2, nr 599. Z kolei 20 XI 1344 r. wielki mistrz Ludolf König wydał w Dzierzgoniu dokument, na mocy którego nadał niejakiemu Maczke dwa radła ziem w miejscowości Persidim, położonej w sąsiedztwie Koppershagen (dzisiaj wieś ta nie istnieje, położona była w odległości 8 km na południowy wschód od Welawy). Wśród świadków tego dyplomu znalazł się „Ekhardus commendator in Insterberg” – Pr. Ub. III/2, nr 685. Są również informacje z wcześniejszych i późniejszych źródeł, wskazujące na zasięg terytorialny komturstwa wystruckiego. Z dokumentu wydanego 30 VI 1340 r. przez ówczesnego wielkiego marszałka i komtura królewieckiego Hako wynika, że nadane niejakiemu Warstune 4 morgi w miejscowości Pelohnen (dzisiaj nie istniejąca, położona była w odległości około 6 km na północny zachód od Welawy) były „per fratrem Heroldum provisorum in Insterburg eidem demonstratos” – Pr. Ub. III/1, nr 308. Z kolei z dokumentu wystawionego 3 IV 1348 r. przez wielkiego mistrza Henryka Dusemera, nadającego niejakiemu Norume 3 łany we wsi Tumpity (Tompitten; położona w odległości 9 km na południe od Pasłęka), wynikałoby, że ten ostatni był zobowiązany zwrócić te dobra, gdyby wrócił do miejscowości Progen „yn deme gebiete zcu Instürburg” (dzisiaj wieś ta nie istnieje, położona była w odległości około 15 km na południe od Welawy), gdzie wcześniej zamieszkiwał – Pr. Ub. IV, nr 311. W dokumencie wydanym 19 VI 1348 r. przez wielkiego marszałka Zygryda von Dahenfeld, nadającym wsi Petersdorf (Kujbyszewskoje – Rosja; miejscowość położona w odległości 5,5 km na północny wschód od Welawy) przywilej lokacyjny na prawie chełmińskim, na pierwszym miejscu w liście świadków wymieniony był prokurator wystrucki – Pr. Ub. IV, nr 339. Ten urzędnik poświadczał również dokument z 1 VIII 1357 r., mocą którego wielki marszałek Zygryd von Dahenfeld nadawał dwie morgi w miejscowości Potawern (dzisiaj wieś ta nie istnieje, położona była w odległości około 9 km na południe od Welawy) – Pr. Ub. V/2, nr 556. Terytoria znajdujące się z lewej strony Łyny i Deime podlegały wówczas władzy wójta sambijskiego, któremu najprawdopodobniej bezpośrednio podporządkowany był prokurator w Tapiawie. Wskazuje na to chociażby treść dokumentów z: 14 VII 1348, 23 III 1349 i 5 IV 1349 r. – Pr. Ub. IV, nr 345, nr 401,

stykały się z obszarami podległymi władzy komturów sątoczeńskich (wcześniej — pokarmińskich). Nie do zrekonstruowania jest natomiast wschodni zasięg omawianej jednostki administracyjnej, choć wydaje się, że podporządkowane jej obszary rozciągały się aż do granic ówczesnego państwa zakonnego.

Komturstwo sątoczeńskie wydzielono natomiast z terytoriów wchodzących wcześniej w skład komturstw bałgijskiego i pokarmińskiego¹⁹. Również i w tym przypadku, na podstawie zachowanych dokumentów wydawanych przez tamtejszych administratorów (z lat 1343—1346), o wiele łatwiej zrekonstruować zachodni i północny jego zasięg. Zachodnie granice komturstwa sątoczeńskiego wytyczała Łyna²⁰ i posiadłości biskupów warmińskich, na północy natomiast stykało się ono z terytoriami podległymi administracyjnie władzy komturów wystruckich²¹. Również i w tym przypadku rekonstrukcja wschodnich granic omawianej jednostki administracyjnej jest niemożliwa do wykonania. Brak na to odpowiedniego materiału źródłowego. Można się jedynie domyślać, że podporządkowane jej obszary sięgały do wschodnich i południowych granic państwa zakonnego²².

nr 404. W dyplomie wydanym w 1343 r., na mocy którego wójt sambijski Jan Werkonis potwierdził umowę kupna dóbr w miejscowości Behlacken (dzisiaj wieś ta nie istnieje, położona była w odległości około 11 km na północny zachód od Tapiawy) między Kunegundą i jej synem Pawłem, a niejakim Paytune, znalazła się informacja, że wieś ta znajdowała się „in cameratu Tapiow” — Pr. Ub. III/2, nr 631.

19 W świetle powyższych wywodów nie do utrzymania jest teza K. Kasiske, który sugerował, że w skład nowo utworzonego komturstwa sątoczeńskiego włączono również okręg Gierdaw — K. Kasiske, op. cit., s. 104.

20 Jedyne wątpliwości co do przebiegu granicy komturstwa sątoczeńskiego na Łynie mogłyby się pojawić w świetle dokumentu wydanego 27 X 1348 r. przez ówczesnego administratora bałgijskiego Ortolfa von Trier. Nadal on mianowicie pruskim osadnikom 6 łanów w miejscowości „Saugelauke”, która — jak wynika z dokumentu — znalazła się ponownie w granicach komturstwa bałgijskiego po przeprowadzonych zmianach administracyjnych, a więc — jak się można domyślać — po likwidacji komturstwa sątoczeńskiego — Pr. Ub. IV, nr 365. Dotychczas uważano, że chodzi tu o miejscowość Sagerlauken (dzisiaj nie istniejąca), położoną w odległości około 7 km na północ od Barcian — por. J. G. Behnisch, *Versuch einer Geschichte der Stadt Bartenstein in Ostpreussen*, Königsberg 1836, s. 115, 240; Pr. Ub. IV, nr 365 — uwagi wydawców. Może jednak ta lokalizacja jest błędna, a chodzi tu raczej o miejscowość Sędlawki (Sandlacken), położoną w odległości 3 km na południowy wschód od Bartoszyc.

21 Na mocy dokumentu wydanego 22 VI 1343 r. w Kreutzburgu przez wielkiego mistrza Ludolfa Königa, niejaki Kunarwo otrzymał 3 morgi w miejscowości Kwiedzina (Qweden), położonej w odległości 7 km na południowy wschód od Kętrzyna. Wśród świadków tego nadania wymieniony był „Heroldus commendator in Lunenburg” — HBH, k. 98v. W tym miejscu należy zauważyć, że wydawcy dokumentu nadania 33 łanów i 8 morg, którego dokonał 3 V 1343 r. wielki mistrz Ludolf König dla niejakich: Warpune, Weysnora, Meirune i Bertolda (Pr. Ub. III/2, nr 554 — uwagi wydawców), źle umiejscawiali te dobra. Chodzi w tym przypadku nie o miejscowość Kwiedzina, lecz — jak to słusznie wykazał K. Kasiske — o wieś Wajsznory (Weischnuren), położoną w odległości 4 km na południowy wschód od Kętrzyna — por. K. Kasiske, op. cit., s. 107. Z kolei na mocy dokumentu wydanego 1 I 1344 r. komtur sątoczeński Herold von der Oren nadał niejakiemu Colange dwie morgi pola w miejscowości Garbno (Laggarben), położonej w odległości 13 km na północny zachód od Barcian — HBH, k. 136. Ten sam komtur wystawił 2 II 1344 r. dokument, mocą którego nadał niejakim Galleyde, Scroyte i Janowi 5 łanów we wsi Kąplawki (Kamplack), położonej w odległości 5 km na południowy zachód od Barcian. W liście świadków tego dokumentu wymieniony był m.in. „frater Nicolaus Behem provisor in Rastenburg” — HBH, k. 145. Skądinąd wiadomo, że jeszcze 14 IV 1342 r. prokurator kętrzyński podlegał administracyjnie komturowi bałgijskiemu — Pr. Ub. III/2, nr 441. Samo występowanie dokumentów wydanych przez komturów sątoczeńskich w kopiarzu komturstwa pokarmińskiego, pochodzącym z około 1400 r., wskazuje na wydzielenie części ówczesnego terytorium omawianej tu jednostki administracyjnej z obszarów podległych wcześniej władzy komtura pokarmińskiego. Na mocy kolejnego dokumentu, wydanego 12 III 1346 r. w Sątocznie, tamtejszy komtur Jan Werkonis nadał swojemu sędzcie Piotrowi 5 łanów w miejscowości Tromitten (dzisiaj nie istniejąca), położonej w odległości około 5 km na wschód od Bartoszyc — Pr. Ub. IV, nr 11. Jego następcą na stanowisku komtura sątoczeńskiego — Konrad von Almenhausen — wydał 23 IV 1346 r. przywilej lokacji wsi Labędnik (Gr. Schwansfeld), położonej w odległości 12,5 km na południowy wschód od Bartoszyc, na prawie chełmińskim, nadając tam jednocześnie karczmę niejakiemu Henrykowi Westfal — Pr. Ub. IV, nr 20, nr 21.

22 Kronikarz krzyżacki Wigand z Marburga przekazał informację, że wielki mistrz Henryk Dusemer na początku 1346 r. dla ochrony wschodnich rubieży państwa kazał wznieść warownię w Piszcu — Wigand, s. 508.

Skąd rekrutowali się administratorzy w dwóch nowo wykreowanych ośrodkach komturskich? W przypadku Wystruci znana jest wcześniejsza kariera jedynie dwóch z nich. Tamtejszy komtur domowy Volpert²³ był wcześniej kompanem komtura królewieckiego²⁴, natomiast członek konwentu wystruckiego Dietrich von Schenkenburg²⁵ pełnił wcześniej funkcję komtura grudziądzkiego²⁶. Kariery pozostałych administratorów zakonnych przed ich pojawieniem się w Wystruci (Eckhard Kulling, Werner Bollant, Burse von Mansfeld, Otto von Willenberg, Dietrich von Brandenburg, Emenricus, Tobus) nie są znane. Po rozwiązaniu omawianego ośrodka administracji zakonnej tamtejszy komtur Eckhard Kulling objął (nie od razu) stanowisko zarządcy bałgijskiego²⁷, Dietrich von Schenkenburg natomiast został kompanem komtura pokarmińskiego²⁸. Pozostali bracia zostali rozproszeni po konwentach w Ostródzie, Pokarminie, Gdańsku i Malborku²⁹.

W przypadku Sątoczna jego pierwszy tamtejszy komtur Herold von der Oren³⁰ pełnił wcześniej funkcję prokuratora w Wystruci³¹, drugi — Jan Werkonis³² był do czasu objęcia tej godności zakonnym wójtem sambijskim³³, trzeci natomiast — Kuno von Almenhausen³⁴ sprawował urząd kompana komtura pokarmińskiego³⁵. Z kolei Mikołaj Behem, pełniący w konwencie sątoczeńskim początkowo funkcję prokuratora w Kętrzynie, później — komtura domowego³⁶, był wcześniej prokuratorem w Domnowie³⁷, natomiast pierwszy komtur domowy w Sątocznie — Henryk von Wedersberg³⁸ jeszcze w 1340 r. pełnił urząd komtura domowego w Bierzglowie (ziemia chełmińska)³⁹. Hrabia Egen von Tuwingen, występujący w dokumentach z 1346 r. jako kompan

Wydaje się, że podlegała ona jeszcze wówczas władzy komtura sątoczeńskiego, wyznaczałaby więc ona najdalszy wschodni zasięg terytorialny tej jednostki administracyjnej.

23 Wymieniony w dokumentach z 9 i 22 IX 1343 r. — Pr. Ub. III/2, nr 598, nr 599.

24 Wzmiankowany na tym stanowisku 30 VI 1340 r. — Pr. Ub. III/1, nr 308.

25 W dokumentach z 23 IV, 9 i 22 IX 1343 r. — Pr. Ub. III/2, nr 560, nr 598, nr 599.

26 Jako sprawujący tę godność po raz ostatni w dokumencie z 3 VIII 1340 r. — Pr. Ub. III/1, nr 310.

27 Po raz pierwszy jako komtur bałgijski w dokumencie z 20 XII 1349 r. — Pr. Ub. IV, nr 489.

28 Pierwsza wzmianka w dokumencie z 4 XII 1349 r. — Pr. Ub. IV, nr 479.

29 Por. indeksy do poszczególnych tomów *Preussisches Urkundenbuch*. Należy jednak podkreślić, że źródła są bardzo fragmentaryczne, nie mówiąc już o tym, że identyfikacja osób wzbudza często wątpliwości. Z tej racji niezwykle trudno śledzić przebieg kariery szeregowych członków Zakonu.

30 Wymieniony na tym stanowisku w dokumentach z 22 VI 1343, 11 i 2 II 1344 r. — HBH, k. 98v, 136, 145.

31 Ostatni raz na tym stanowisku wzmiankowany w dokumencie z 30 VI 1340 r. — Pr. Ub. III/1, nr 308.

32 Pełnienie przez niego funkcji komtura sątoczeńskiego potwierdzają dokumenty z 1344 r. i 12 III 1346 r. — Pr. Ub. III/2, nr 701; Pr. Ub. IV, nr 11.

33 Po raz ostatni na tym stanowisku w dokumencie z 13 VIII 1343 r. — Pr. Ub. III/2, nr 593.

34 Jako komtur sątoczeński w dwóch dokumentach z 23 IV 1343 r. — Pr. Ub. IV, nr 20, nr 21.

35 Po raz ostatni w dokumencie z 12 III 1340 r. — Pr. Ub. III/1, nr 292.

36 Jako prokurator w Kętrzynie w dokumencie z 2 II 1344 r. — HBH, k. 145, natomiast jako sątoczeński komtur domowy w dyplomach z 12 III i 23 IV 1346 r. — Pr. Ub. IV, nr 11, nr 20, nr 21.

37 Na tym stanowisku wymieniony w dokumencie z 5 VI 1338 r. — Pr. Ub. III/1, nr 164.

38 Sprawujący tę funkcję dowodnie 11 i 2 II 1344 r., w dokumencie z 12 III 1346 r. wymieniony jako członek konwentu sątoczeńskiego — HBH, k. 136, 145; Pr. Ub. IV, nr 11.

39 Po raz ostatni jako sprawujący tę funkcję wzmiankowany był w dokumencie z 15 II 1340 r. — Pr. Ub. III/1, nr 290. Całkiem prawdopodobne, że była o nim również mowa w liście świadków dyplomu wydanego 1 I 1342 r. przez komtura bierzgłowskiego Jana Nothalfa. W każdym razie w treści tego źródła — zachowanego w oryginale — pisarz dokonał jakiejś pomyłkowej zbitki dwóch osób: „bruder Habehart huskomphur von Eckirsberge waltmeister” — Archiwum Państwowe w Toruniu, Kat. I, nr 37; Pr. Ub. III/2, nr 425. Czy tajemniczym bratem „von Eckirsberge” — który skądinąd nie jest znany — nie byłby w tym przypadku właśnie Henryk von Wedersberg? Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć tę kwestię.

komtura sątocińskiego⁴⁰, był wcześniej prawdopodobnie członkiem konwentu w Królewcu⁴¹. Nieznane są wcześniejsze kariery Konrada Tetheneg, Brandela i Bertolda Kalb⁴².

Po rozwiązaniu komturstwa w Sątocznie tamtejsi administratorzy byli najczęściej obsadzani na niższych stanowiskach w komturstwach: królewieckim, bałgijskim i pokarmińskim⁴³.

Dokonane spostrzeżenia pozwalają wnioskować, że funkcje administracyjne w nowo utworzonym komturstwie wystruckim były najczęściej przydzielane ludziom młodym, nabywającym dopiero doświadczenia w strukturach zakonnych. Ich właściwa kariera przypadała dopiero na lata późniejsze. Jeśli natomiast chodzi o obsadę komturstwa sątocińskiego można wyraźnie dostrzec, że tamtejsi administratorzy byli w znakomitej większości rekrutowani z sąsiednich ośrodków (Królewca, Bałgi i Pokarmina), dokąd również wrócili po likwidacji zarządzanego przez nich komturstwa. Przeniesienie do Sątoczna byłego bierzgłowskiego komtura domowego Henryka von Wedersberg mogło odbyć się przy okazji wyprawy komturów z ziemi chełmińskiej (maj 1343), zorganizowanej w celu stłumienia powstania Estów. Z powyższych rozważań wiadomo, że zbiegła się ona w czasie z wykreowaniem komturstwa w Sątocznie, a w samej wyprawie wziął udział również komtur bierzgłowski Jan Nohaft. Widocznie wówczas podjęto decyzję o personalnym wzmocnieniu nowo wykreowanego komturstwa urzędnikiem z ziemi chełmińskiej.

Przygotowywana z taką pieczołowitością nowa faza ekspansji Zakonu Krzyżackiego na terytoria Litwy i Żmudzi, którą z pewnością miał organizacyjnie usprawnić nowy podział administracyjny wschodnich połaci kraju, rokowała początkowo osiągnięcie zamierzonych celów. W każdym razie wyprawa na zbuntowanych Estów, przeprowadzona w okresie między wiosną 1343 a wiosną 1344 r., zakończyła się sukcesem i biorący w niej udział komturzy z ziemi chełmińskiej w kwietniu 1344 r. byli już z powrotem w Prusach⁴⁴. Kontrakcja Litwinów była błyskawiczna i zaskakująca, a co najważniejsze — najboleśniej dotknęła omawiane tu terytoria. Między kwietniem a październikiem 1344 r. dwa razy został przez nich zniszczony Kętrzyn⁴⁵. Zorganizowana przez Krzyża-

40 Dokumenty z 12 III i 23 IV 1346 r. — Pr. Ub. IV, nr 11, nr 20, nr 21.

41 W każdym razie wystąpił on w dokumencie z 1343 r. wystawionym przez ówczesnego wójta sambijskiego Jana Werkonis — Pr. Ub. III/2, nr 631.

42 Ten ostatni wystąpił w odpisach dwóch dokumentów z 23 IV 1346 r. z tytułem, który wydawcy odczytali jako „provisor domus Aldenburg”, sugerując, że może tu chodzić o Allenburg (Drużba — Rosja; miasto położone w odległości 13 km na południowy zachód od Welawy) — Pr. Ub. IV, nr 20, uwagi wydawców. W świetle powyższych rozważań należy wykluczyć taką możliwość, gdyż miejscowość ta podlegałaby ówczesnie władzy komturów wystruckich. Na obszarze, który był podporządkowany administratorom sątocińskim nie można doszukać się żadnej innej miejscowości o takiej nazwie. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że ten sam Bertold Kalb wystąpił w dokumencie z 20 XII 1349 r. jako „pfleger des hauses Rastenburg” — Pr. Ub. IV, nr 489. Wcześniej ostatnim wzmiankowanym prokuratorem w Kętrzynie był Mikołaj Behem (2 II 1344 r.) — HBH, k. 145. Czy nie zaszła tu więc pomyłka w odczycie nazwy miejscowości: zamiast „Aldenburg” — „Rastenburg”?

43 Por. indeksy do poszczególnych tomów w *Preussisches Urkundenbuch*.

44 Wigand, ss. 503—504.

45 „Anno domini M° CCC°XLIII° in vigilia luce ewangeliste destructa fuit Rastinborgh”; „Eodem anno [1344 — S. J.] circa vigilia marci ewangeliste, qui tunc fuit dominica die ex incendio fuit destructa pars Ci — taschgenberg”. W tym drugim przypadku nie ma pewności, czy była tu mowa o Kętrzynie. Przekaz źródłowy był bowiem uszkodzony — *Codex Diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, hrg. v. C. P. Woelky und J. M. Saage, Bd. II, Mainz 1864 (dalej: CDW), nr 81. Wydaje się, że warownia krzyżacka w Kętrzynie z obu tych napadów wyszła obronną ręką.

ków wielka zimowa wyprawa odwetowa (styczeń—luty 1345 r.) z udziałem m.in. królów czeskiego Jana i węgierskiego Ludwika, której celem miały być żmudzkie grody nadniemeńskie Wielona i Pista, zakończyła się fiaskiem. Napastnicy wycofali się bowiem po otrzymaniu błędnej informacji, że Litwini mają zamiar w odwecie spustoszyć Sambię, ci ostatni natomiast niespodziewanie uderzyli na Inflanty⁴⁶. Jak zgodnie podają źródła narracyjne, w wyniku ponoszonych przez Krzyżaków niepowodzeń w wojnie z Litwinami wielki mistrz Ludolf König doznał załamania na tle nerwowym i przez wysokich hierarchów Zakonu został zmuszony do rezygnacji z urzędu, która to nastąpiła najprawdopodobniej 14 września 1345 r.⁴⁷ Na stanowisko pełniącego tymczasowo obowiązki wielkiego mistrza powołano niezwłocznie dotychczasowego komtura brodnickiego Henryka Dusemera⁴⁸. Ten sam w wyniku zgodnego wyboru kapituły zakonnej uzyskał 13 grudnia 1345 r. godność wielkiego mistrza⁴⁹. Krzysz w najwyższych krzyżackich organach władzy sprawił, że całkowitą inicjatywę w wojnie przejęła strona przeciwna. Jak wynika z przekazu Wiganda z Marburga, 3 listopada 1345 r. wojska litewskie pod wodzą Olgierda i Kiejstuta ponownie zdobyły i gruntownie złupiły Kętrzyn⁵⁰. Natychmiast po swoim wyborze na stanowisko wielkiego mistrza, Henryk Dusemer (prawdopodobnie w styczniu — lutym 1346 r.) zorganizował dwie zimowe wyprawy przeciwko Litwinom, które nie przyniosły jednak żadnych rezultatów⁵¹. Już w marcu 1346 r. ci ostatni przeprowadzili kontrakcję, w wyniku której spustoszyli znaczną część krzyżackiej Barcji i okolice Sątoczna⁵². Kolejna odwetowa wyprawa Zakonu, przygotowywana dużym nakładem sił i środków (z udziałem rycerzy z Anglii i Francji), przeprowadzona w grudniu 1346 r., nie przyniosła również żadnych rezultatów. Wobec groźby wkroczenia wojsk litewskich do Sambii Krzyżacy zatrzymali się pod Wystrucią i czekali na posunięcia przeciwnika. Gdy one nie następowały, Henryk Dusemer zarządził odwrót i rozwiązał armię, a wówczas Litwini wkroczyli do Sambii dokonując tam poważnych spustoszeń⁵³. Niepowodzenia wypraw zaczepnych skłoniły wielkiego mistrza do wzmocnienia obronności szczególnie zagrożonych obszarów. Prawdopodobnie na początku 1346 r. polecił on wznieść zamek w Pisz⁵⁴ (podporządkowując go — jak wynika

46 Wigand, ss. 504—505; *Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva*, hrsg. v. T. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. v. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Bd. I, Leipzig 1861 (dalej: Chronik von Oliva), ss. 721—722; H. Lowmiański, op. cit., s. 356.

47 Chronik von Oliva, s. 722; Wigand, ss. 506—507. Szerzej na temat odsunięcia wielkiego mistrza od władzy por. S. Józwiak, op. cit., s. 29.

48 Na powierzenie mu tej funkcji miały niewątpliwie wpływ jego dotychczasowe sukcesy odnoszone w wojnie z Litwinami: „constitutus fuit in vice-magistrum frater Henricus Tusimer, qui se honeste rexerat in ordine multis annis et contra Lithwinos semper fuit puginator strenuus et virilis” — Chronik von Oliva, s. 722.

49 Na ten temat por. S. Józwiak, op. cit., s. 28.

50 Wydaje się, że i tym razem napastnikom nie udało się jednak opanować samego zamku — siedziby prokuratora krzyżackiego — Wigand, s. 508.

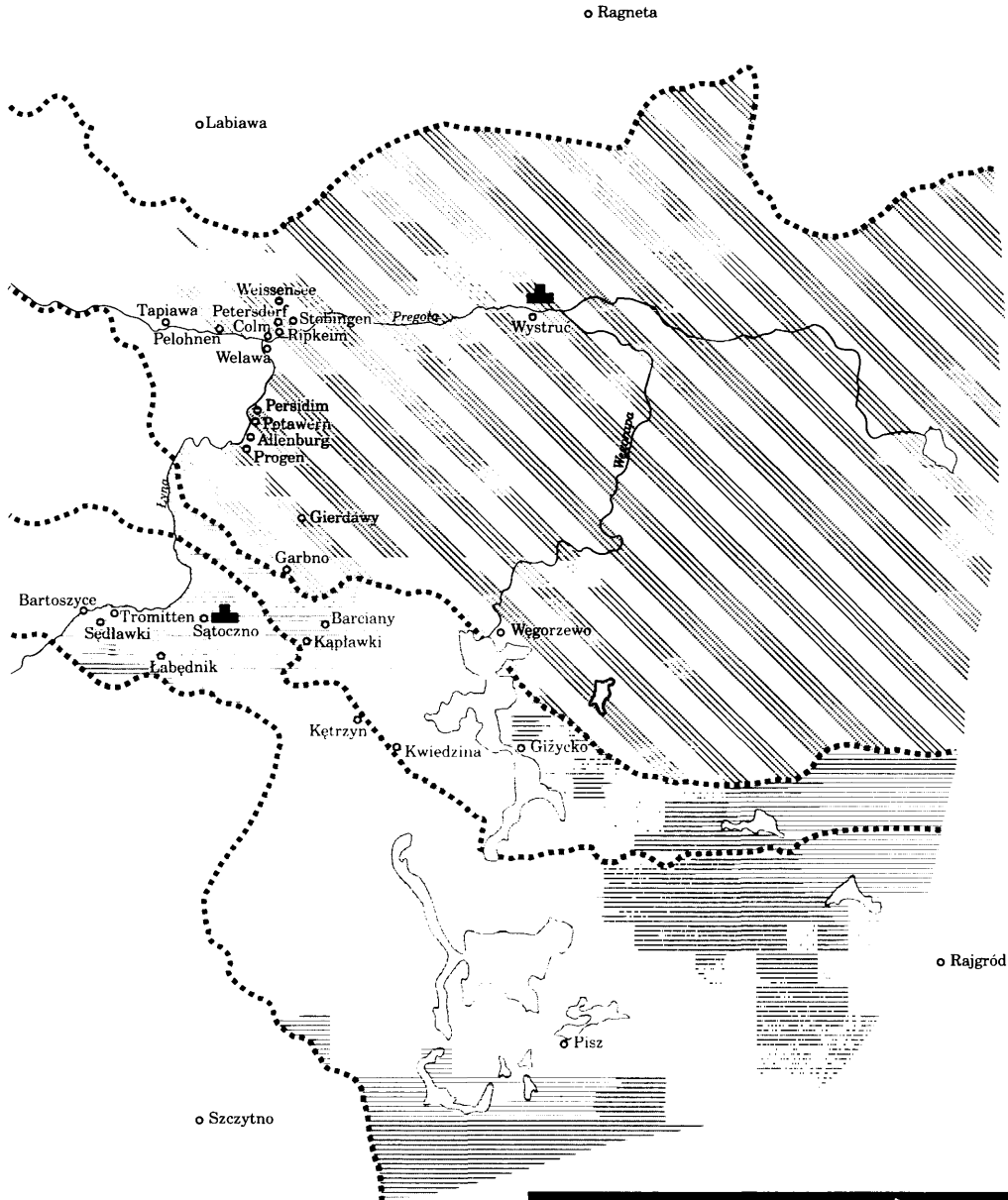
51 Wigand, s. 507.

52 „Anno domini M° CCC°XLVI quarta die ante festum beati gregorii qui fuit illo anno dominica die qua cantatur Reminiscere hoc est quinta feria infra dominicam Invocavit et Reminiscere litwini deustabant per ignem omnia edificia et tabernas ante castrum lunenborch et ibidem occisus fuit Claus ungarus. Statim sabbato sequenti videlicet in vigilia gregorii maior pars barthin est desolata preter IIII or villas que remanserunt” — CDW II, nr 81.

53 Chronik von Oliva, s. 723; Wigand, s. 510.

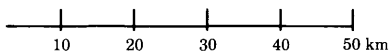
54 Jak wynika z treści źródła, stało się to w odpowiedzi na najazd Litwinów z listopada 1345 r. Wiadomo, że Henryk Dusemer został wielkim mistrzem w grudniu 1345 r., a więc jego zamiysł wzniesienia warowni w Pisz mógł zostać zrealizowany najwcześniej w styczniu roku następnego — Wigand, s. 508.

Przekształcenia administracyjne południowo-wschodnich rubież państwa krzyżackiego w latach czterdziestych XIV wieku

Legenda:

- - Siedziby komturstw w latach 1342/43-1347
- - Orientacyjne granice komturstw: bałgijskiego, pomorskiego, i królewieckiego przed 1342/43 po 1347 r.
- - Przepuszczalny zasięg terytorialny komturstwa wystruckiego w latach 1342/43-1347
- - Przepuszczalny zasięg terytorialny komturstwa sandombranieckiego w latach 1343-1347

z powyższych ustaleń — władzy sprawującego jeszcze wówczas swą funkcję komtura sątoczńskiego). Nie na wiele się to jednak zdało. W lutym 1347 r. kolejna wyprawa litewska spustoszyła terytoria krzyżackiej Barcji. Napastnicy co prawda bezskutecznie oblegali warownie w Kętrzynie, Gierdawach i Sątocznie⁵⁵, poważnie jednak zniszczyli ich okolice. Następnie przez dobra biskupa warmińskiego wrócili do siebie⁵⁶. Kronikarz krzyżacki podaje, że „quo audito Hinricus Dusemer, quomodo sc. Castrum Lunenburg invasissent [Litwini — S. J.] et terram sic depredati fuissent, a castro dicto deposuit conventum, censu redditus propter terre devastacionem. Et statim postea deposuit conventum in Ynsterborg et officium commendatorie et mutavit in officium minoris auctoritatis vulgariter pfeleger”⁵⁷. Fragment ten zawiera niezwykle ważne informacje dla badań nad funkcjonowaniem administracji terytorialnej w państwie zakonnym. Wynika z niego, iż likwidacja konwentu (a co za tym idzie — siedziby komturstwa) w Sątocznie była efektem spustoszenia podległych mu obszarów, a w konsekwencji — braku dochodów finansowych niezbędnych do jego funkcjonowania. Najprawdopodobniej z tego samego powodu obniżono rangę sąsiedniego komturstwa w Wystruci, tworząc tam urząd „mniejszego znaczenia” — prokuratorstwo⁵⁸. Na zniszczenia, jako na główny powód przywrócenia dawnej struktury administracyjno-terytorialnej na omawianym obszarze, wskazuje również treść dokumentu komtura bałgijskiego Ortolfa von Trier z 27 października 1348 r.: „postquam terra Barthen per insultacionem Littwinorum prochdolor fuit desolata ac hostiliter devastata et eadem terra districtui ac domui Balge fuit redonata”⁵⁹. Z przekazu Wiganda z Marburga wynikałoby, że wielki mistrz rozwiązał oba komturstwa (najpierw sątocznie później wystruckie) po lutym 1347 r.⁶⁰ Mogło się to stać w czasie obrad wielkiej kapituły Zakonu, która odbywała się między 3 a 7 czerwca 1347 r.⁶¹ Na to, że przekształcenia administracyjne na omawianym obszarze były przeprowadzane za zgodą wielkiego mistrza i kapituły, wskazuje treść cytowanego już dokumentu komtura bałgijskiego Ortolfa von Trier z 27 października 1348 r. Wystawca zaznaczał, że dokonuje nadania „honorandi viri fratris Hinrici Tusemer magistri generalis licencia prehabita et tocius capituli ordinis nostri super replantacione dicte terre Barthen auctoritate nobis plenarie commissa et fratrum nostrum consensu et voluntate”⁶². W każdym razie w źródłach dokumentowych ostatni komtur w Sątocznie wzmiankowany był w dwóch dyplomach z 23 kwietnia 1346 r.,

55 Zamek w Sątocznie „a fratribus sic armatum fuit, quod nil ibi obtinuerunt [Litwini — S. J.], suburbium cum ecclesia comburunt et multos captivos, eciam mulieres educentes” — Wigand, s. 508.

56 Wigand, s. 508.

57 Ibidem.

58 Na temat rangi prokuratorów w państwie zakonnym por. H. Koeppen, *Die englische Intervention für den Ordensgebietiger Engelhard Rabe. Ein Beitrag zur Frage der Ämterbesetzung im Deutschordensstat Preussen*, *Zeitschrift für Ostforschung* 1970, 19, H. 4, s. 669.

59 Pr. Ub. IV, nr 365.

60 Wigand, s. 508.

61 Pr. Ub. IV, nr 195, nr 210. Z przekazu Wiganda wynikałoby jednak, że likwidacja obu komturstw nie odbyła się w jednym czasie. Trudno rozstrzygnąć więc w sposób satysfakcjonujący czy wielki mistrz najpierw przeprowadził likwidację obu komturstw, co potem potwierdziła kapituła Zakonu, czy może wszystkie te czynności zostały przeprowadzone w czasie jej obrad.

62 Pr. Ub. IV, nr 365.

natomiast w Wystruci — z 21 września 1346 r.⁶³ Wspomniana wielka kapituła Zakonu Krzyżackiego, której obrady odbywały się dowodniemiędzy 3 a 7 czerwca 1347 r., przeprowadziła w rzeczywistości szereg zmian w funkcjonowaniu zarówno korporacji zakonnej, jak i całego państwa, począwszy od samej reguły i przekształceń we władzach centralnych, a skończywszy na zarządzie administracyjnym⁶⁴. Na omawianych tu obszarach ponownie przywrócono podział terytorialny sprzed 1343 r.⁶⁵ Zniszczenia dokonane przez Litwinów w czasie najazdów były jednak na tyle poważne, że zahamowały na dłuższy czas rozwój osadnictwa. Wymownym przykładem jest tu chociażby nigdy nie zrealizowany projekt lokacji miasta w Sątocznie, o którym była mowa w dokumencie z 14 kwietnia 1342 r.⁶⁶ Z tego też powodu władze Zakonu Krzyżackiego dokonały pewnych przesunięć w lokalizacji ośrodków administracji terytorialnej. Między 1340 a 1361 r. nie pojawiał się w źródłach prokurator w Giżycku (w komturstwie pokarmińskim)⁶⁷, natomiast począwszy od 4 grudnia 1349 r. wymieniano wójta, później — prokuratora w Barcianach⁶⁸. Między 1346 a 1360 r. nie było również mowy o prokuratorze piskim (w komturstwie sątocznieńskim, później — bałgijskim)⁶⁹, natomiast zamki w Pruskiej Iławce i Bartoszycach począwszy od 1349 r. na kilkanaście lat połączono pod zwierzchnictwem jednego prokuratora⁷⁰. Wszystko to wskazywałoby na czasową rezygnację z zakładania bądź utrzymywania ośrodków administracyjnych na wschodnich rubieżach państwa zakonnego i łączenie zarządu nad starymi, bądź lokalizację nowych, w centralnej części istniejących komturstw. Czyniono tak najprawdopodobniej z racji zahamowania procesu osadniczego, a co za tym idzie — braku możliwości utrzymywania położonych na wschodzie ośrodków administracyjnych. Próbę powołania nowego komturstwa (tym razem już tylko jednego) na omawianych obszarach podjęto dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XIV w., wobec prowadzonej w tym czasie wzmoczonej ekspansji Zakonu w kierunku Żmudzi. Wykreowanemu wówczas komturstwu ryńskiemu podporządkowano terytoria wchodzące wcześniej w skład komturstw: pokarmińskiego, bałgijskiego i królewieckiego. Jednak i tym razem po czterech latach istnienia ta nowa jednostka administracyjna uległa likwidacji⁷¹. Odtąd do czasu Wielkiej Wojny władze

63 Pr. Ub. IV, nr 20, nr 21, nr 65. W tym drugim przypadku komtur wystrucki Eckhard Kulling znalazł się w liście świadków dokumentu nadania 4 mórg ziemi niejakiemu Glopse w miejscowości Scharlack koło Labiawy w komturstwie ragneckim, wystawionego przez wielkiego marszałka Winricha von Kniprode. Nie wiadomo, czy nie występował on już wówczas z konieczności w otoczeniu wielkiego marszałka, nie mogąc z powodu najazdów litewskich wrócić do swojej macierzystej jednostki administracyjnej.

64 Zagadnienie funkcjonowania centralnych i terytorialnych władz Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. autor przedstawi w przygotowywanej obszernej rozprawie.

65 Obszary komturstwa sątocznieńskiego zostały ponownie rozdzielone między ośrodki w Baldze i Pokarminie, natomiast terytorium komturstwa wystruckiego w całości wróciło pod władzę wielkiego marszałka. Na powrót do stanu sprzed reformy wskazuje szereg przekazów źródłowych z drugiej połowy XIV w., począwszy od dokumentu z 27 października 1348 r., gdzie jego wystawca — komtur bałgijski — wspominał o tym, że „terra Barthen — districtui ac domui Balge fuit redonata” — Pr. Ub. IV, nr 365.

66 Pr. Ub. III/2, nr 441.

67 Pr. Ub. III/1, nr 292; Wigand, s. 527; G. Białuński, op. cit., s. 11.

68 Pr. Ub. IV, nr 479; Pr. Ub. V/1, nr 186.

69 Wigand, s. 508; Pr. Ub. V/2, nr 894.

70 W liście świadków dokumentu wystawionego 20 XII 1349 r. przez komtura bałgijskiego Eckharda Kullinga był wzmiankowany „bruder Gerhardus Behem pfleger der heusser als Eylaw und Bartenstein” — Pr. Ub. IV, nr 489.

71 Na temat komturstwa ryńskiego por. S. Józwiak, *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393–1397). Powstanie, rozwój terytorialny, likwidacja* (w druku).

krzyżackie zarzuciły całkowicie projekty tworzenia nowych komturstw, zadowolając się urzędami o randze wójta⁷².

Podsumowując niniejsze rozważania na temat przekształceń administracyjnych wschodnich obszarów państwa zakonnego w latach czterdziestych XIV w., należy podkreślić, że miały one w swoich założeniach z jednej strony wspierać kolejny etap krzyżackiej ekspansji na wschód, z drugiej — przyczynić się do rozwoju osadnictwa i kolonizacji obszarów puszczańskich, przy jednoczesnym uszczuplaniu znajdujących się w sąsiedztwie posiadłości biskupów pruskich (zwłaszcza warmińskich). Na siedziby nowych komturstw wybrano Wystruć i Sątoczno. Pierwszą z tych jednostek administracyjnych założono być może jeszcze na przełomie 1342 i 1343 r., a podległe jej terytoria wydzielono w całości z obszarów podporządkowanych wcześniej władzy komtura królewieckiego. Drugą wykreowano najprawdopodobniej w maju 1343 r., w czasie wyprawy komturów z ziemi chełmińskiej zorganizowanej w celu stłumienia powstania Estów na wyspie Ozylii (Inflanty). Jej terytoria wydzielono (wbrew sugestiom dotychczasowej literatury przedmiotu) jedynie z obszarów komturstw pokarminskiego i bałgijskiego. Funkcje administracyjne w nowo wykreowanym komturstwie wystruckim były w przeważającej części powierzane ludziom rozpoczynającym dopiero karierę w Zakonie Krzyżackim. Jeśli natomiast chodzi o obsadę urzędniczą komturstwa sątoczeńskiego, rekrutowała się ona w znakomitej większości z braci-rycerzy pochodzących z sąsiednich ośrodków (Królewiec, Bałga, Pokarmin), a częściowo być może z kadry przerzuconej tu z ziemi chełmińskiej. Po likwidacji tej jednostki administracyjnej urzędnicy ci ponownie zostali rozmieszczeni w sąsiednich ośrodkach. Bardzo szybko okazało się, że przygotowywana z taką pieczołowitością reforma wschodnich rubieży państwa zakonnego nie powiodła się. Przejęcie inicjatywy militarnej przez Litwinów i ponawiane przez nich najazdy na tyle zniszczyły omawiane terytoria, że już w 1347 r. (być może w czerwcu) władze krzyżackie zlikwidowały oba komturstwa, co więcej — były zmuszone do przeprowadzenia głębokich reform w ramach samej korporacji zakonnej i całego państwa — począwszy od usprawnienia funkcjonowania władz centralnych, aż do zmian w zarządzie terytorialnym. Musiało minąć odtąd niemal pięćdziesiąt lat, by Krzyżacy ponownie podjęli inicjatywę przeprowadzenia nowego podziału administracyjnego wschodnich obszarów swojego państwa.

⁷² W kwestii zarządzania przejętymi przez Krzyżaków na przełomie XIV i XV w. nowymi obszarami por. S. Józwiak, *Krzyżacka polityka obsady administracyjnej nowo pozyskanych terytoriów na przełomie XIV i XV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1997, nr 2, ss. 147—150.

**Änderungen in der Verwaltung der südöstlichen Grenzgebiete
des Deutschordensstaates in den 40er Jahren des 14. Jahrhunderts**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Verfasser hat einen Versuch unternommen, die Änderungen in der Verwaltung der südöstlichen Grenzgebiete des Deutschordensstaates in den 40er Jahren des 14. Jahrhunderts festzuhalten. Infolge dieser Änderungen wurden zwei neue Komtureien mit Sitz in Insterburg und Leunenburg (1342—1343) gegründet. Ihre Territorien wurden aus den Gebieten der bisherigen Komtureien Königsberg, Brandenburg und Balga ausgesondert. Die damals durchgeführten Verwaltungsteilungen sollten eine weitere Etappe der Deutschordensexpansion im Osten unterstützen und zugleich die Kolonisierung sowie Besiedlung der Heidegebiete („Wildnis“) fördern, bei gleichzeitiger Verringerung der benachbarten Ländereien preußischer Bischöfe (insbesondere deren von Ermland).

Die so konzipierte Reform östlicher Grenzgebiete des Ordensstaates war jedoch mißlungen. Die Übernahme militärischer Initiative durch die Litauer und ihre stets wiederholten Einfälle verwüsteten die o.g. Territorien dermaßen, daß die Ordensoberen bereits 1347 (vielleicht im Juni) die beiden neuen Komtureien abgeschafft haben. Vielmehr noch sie wurden gezwungen, innerhalb der Ordenskörperschaft selbst und des gesamten Staates tiefgreifende Reformen durchzuführen, angefangen bei der Optimierung vom Funktionieren der Zentralbehörden, bis zu Änderungen in der Territorialverwaltung. Es mußten nun fast 50 Jahre verlaufen, bis der Deutsche Orden eine Initiative betreffend der neuen Verwaltungsteilung der Ostgebiete seines Staates wieder ergriff.